

VILÁG- TÖRTÉNET

12. (44.) évfolyam 2022. 3.

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **MOLNÁR MÁTÉ**
A CAMPALDINÓI CSATA
- **KORPÁS ZOLTÁN**
A TÖRTÉNELMET A GYŐZTES ÜTKÖZETEK ÍRJÁK
- **GUITMAN BARNABÁS**
A CSÁSZÁR GONDOLATAINAK TANÚJA
- **MARTÍ TIBOR – PÁLFFY GÉZA**
A KÖZÖS UDVARI SZOLGÁLATTÓL A FEGYVERES
KONFLIKTUSIG
- **RING ÉVA**
SZANISZLÓ ÁGOST LENGYEL KIRÁLY ELRABLÁSA
- **MONOSTORI TIBOR – SMID BERNADETT**
MAGYAROK A SPANYOL INKVIZÍCIÓ ELŐTT A 16-18.
SZÁZADBAN
- **SZEMLE**
KORPÁS ZOLTÁN, SZUROMI KRISTÓF, SZOKOLA LÁSZLÓ,
MARTÍ TIBOR ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

12. (44.) évfolyam 2022. 3.

TARTALOM

Háborúk, csaták és krónikások. A történelmi emlékezet forrásai (Martí Tibor)	371
<i>Tanulmányok</i>	
Molnár Máté: A campaldinói csata	375
Korpás Zoltán: A történelmet a győztes ütközetek írják. Dicső Lepanto és elfeledett Preveza	401
Guitman Barnabás: A császár gondolatainak tanúja. Történetírás az univerzális monarchia ideológiájának szolgálatában	437
Martí Tibor – Pálffy Géza: A közös udvari szolgálattól a fegyveres konfliktusig. Egy spanyol és egy magyar nemes (Melchor de Robles és Pethő János) találkozásai a 16. századi Közép-Európában	455
Ring Éva: Szaniszló Ágost lengyel király elrablása. Az uralkodói legitimitás kérdése a 18. század végi lengyel politikában	485
<i>Műhely</i>	
Monostori Tibor – Smid Bernadett: Magyarok a spanyol inkvizíció előtt a 16–18. században. Egy kutatási projekt és adatbázis-építés első lépései	501
<i>Szemle</i>	
„A legemlékezetesebb és legmagasztosabb alkalom, amit a századok láttak” (Korpás Zoltán)	517
Lepanto és azon túl. A vallási idegenség képei Genovából és a keresztény Mediterráneumból (Szuromi Kristóf)	521
Háború és hadviselés Kelet-Európában a 15. század második felében (Szokola László)	526
A Habsburg-ház és a Vasa-dinasztia kapcsolatai a 17. század középső harmadában (Martí Tibor)	530

Jelen számunkat Martí Tibor szerkesztette

Szaniszló Ágost lengyel király elrablása

Az uralkodói legitimitás kérdése a 18. század végi
lengyel politikában

„Emberek ezrei, akik szétszórva élnek a földtekén, de vágyaikban mégis egyek, éjt nappallá téve Felsőgedre gondolnak” – írta egy londoni levelezője Szaniszló Ágostnak 1795. január 22-én.¹ Ezen a napon látták el kézjegyükkel a lengyel–litván állam harmadik felosztására vonatkozó egyezményt Ausztria, Oroszország és Poroszország képviselői Szentpéterváron. Jean Fabre, az utolsó lengyel király életének megítélésében sok tekintetben fordulatot hozó, francia nyelven 1951-ben, Strasbourgban publikált *Szaniszló Ágost és a felvilágosult Európa* című mű szerzője könyvének elején azért idézte az említett sorokat, hogy bizonyítsa: a felvilágosult európai értelmiség, az úgynevezett „République des lettres”-nek, az „írástudók köztársaságának” tagjai nem feledkeztek meg a lengyel uralkodóról a Rzeczpospolita végleges felosztásának idején sem. Ennek ellenére, Szaniszló Ágost a lengyel közvélemény által meggyűlölve, a felosztásokért egyedüli felelősnek kikiáltva, erkölcsileg megalázottan halt meg orosz száműzetésben, 1798 februárjában. Életének és a nemesi köztársaság megszűnéséért viselt felelősségének megítélése ma már kevésbé heves indulatokat vált ki, mint a 19. században. Az egykori uralkodó közvetett rehabilitálására irányuló javaslatok azonban, mint például az a kísérlet, hogy temessék el a Wawelban a többi lengyel király mellé, még néhány évtizede is alkalmasak voltak arra, hogy csatasorba állítsák és megosszák a történészeket.²

Kevés személyiség örvend a lengyel történelemben olyan általános és kitarító ellenszenvnek, mint Stanisław Poniatowski, s igaz ez akkor is, ha a Jean Fabre művének megismerése nyomán fellángolt vita eredményeképpen az utolsó lengyel király megítélése napjainkban már jóval árnyaltabb, kevésbé demonizált, mint korábban. Az ellenszenv elsősorban Szaniszló Ágost személyiségének, hatalomra jutása módjának, vélt és valós politikai hibáinak szól, ezért uralma valóban kiválóan alkalmas a *legitimitás* és *idoneitás* (törvényesség és alkalmasság) kérdésének vizsgálatára. Hosszú, három évtizedes királysága azonban arra is rávilágít, hogy az említett fogalmak értelmezése helytől, körülményektől és személyektől függően sokat változott az idők során. Dolgozatunkban a terjedelmi korlátok miatt két eseményre fogunk koncentrálni, Szaniszló Ágost megválasztására és a bari konföderációra,

* A szerző az ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszékének címzetes egyetemi tanára (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., ring.eva@btk.elte.hu).

1 Fabre, 1984. 5.

2 Zahorski, 1990. 446.

amelynek végkifejletéhez tartozik a király elrablása. Ezekhez kapcsolva fogjuk megvizsgálni a *legitimitás* és *idoneitás* korabeli felfogását.

Stanisław Poniatowski királlyá választása

Paweł Jasienica³ szerint, amikor 1763 őszén, III. Ágost halálát követően, a Czartoryski Famíliá⁴ tanácskozássra gyűlt össze, mindössze egyetlen tagjuk tiltakozott az orosz katonaság segítségének igénybevétele ellen a következő királyválasztásnál, s ez nem volt más, mint maga Stanisław Poniatowski.⁵ A lengyel korona várományosa ugyanis jól tudta, hogy a törvények és a szokásjog szerint a király megválasztásának szabadon, kényszerítő körülmények nélkül kell megtörténnie. Külföldiek a királyválasztó országgyűlés helyszínének közelében csak engedéllyel tartózkodhattak, mindenekelőtt a trónra pályázó idegen dinasztiák követei, akik előadhatták uralkodójuk ígéreteit a primás és a követek előtt. A törvények szerint, ha a választás egy idegen hadsereg ellenőrzése mellett történik, az eleve illegitimé teszi.⁶

Ez a gond azonban kevésbé nyomasztotta a Czartoryski fivéreket, akik a legújabb kutatások szerint már a hétéves háború alatt ki akarták használni III. Ágost szorult helyzetét Szászországban, és orosz segítséggel akarták megdönteni uralmát, hogy bevezethessék a saját reformjaikat. Ennek érdekében területi engedelményeket is tettek volna Erzsébet cárnőnek. Az 1756-ban kidolgozott terv szerint az orosz hadsereg azzal az ürüggyel „haladt” volna keresztül Lengyelországon, hogy megsegítse szövetségesét, Ausztriát. A Rzeczpospolita orosz megszállását és tervezett megcsonkítását akkor Mária Terézia akadályozta meg, aki – látszólag logikátlanul, hiszen szövetségesének, a porosz hadsereg által lerohant Szászországnak a megsegítéséről volt szó, de – makacsul ellenezte az orosz hadsereg lengyelországi áthaladását.⁷ Ha azonban feltételezzük, hogy a bécsi udvarnak megvoltak a saját titkos információi az akció valódi céljáról, akkor nem lepődhetünk meg azon, hogy a Habsburg uralkodónő nem örült volna a szász választó pozíciója meggyengülésének és egy oroszbarát lengyel király megkoronázásának a szomszédságban.

Az 1756–1757-es események ugyanakkor nemcsak azt bizonyítják, hogy a Czartoryski család milyen kitartóan törekedett a trón megszerzésére, hanem más megvilágításba helyezik Stanisław Poniatowski 1757-es pétervári utazását és II. Katalinhoz fűződő románcát is, amelynek egy része pontosan erre az időszakra esett. Hogy be volt avatva a Famíliá terveibe, az abból is látszik, hogy 1757 január-

3 A szerzőt valójában Lech Beynarnak hívták, írói álnévként használta a Jasienica nevet, mivel az 1968-as varsói diákmozgalmak idején eltávolították az egyetemről. Ring, 2007. 20.

4 Famíliá volt a neve a Czartoryski család klienseinek, szövetségeseinek.

5 Jasienica, 1986. 298. Wrxall angol diplomata, aki jól ismerte Stanisław Poniatowskit, emlékiratában szintén megjegyezte, hogy az orosz hadsereg jelenléte nagyon feszélyezte magát a királyt is. Wrxall szerint II. Katalin nagy hibát követett el, amikor közvetlenül a választás előtt nem vonta ki csapatait Lengyelországból, mert ezzel lehetővé tette Szaniszló Ágost ellenfeleinek, hogy szüntelenül felhánytorgassák neki megválasztásának törvénytelen jellegét. Zahorski, 1990. 16.

6 Hüppe, 1894. 132.

7 Jasienica, 1986. 298.

jában, első követi bemutatkozása során Poniatowski azonnal az orosz hadsereg segítségnyújtásának és lengyelországi áthaladásának szükségessége mellett érvelt a cári udvarban. Egyáltalán nem meglepő módon javaslatát éppen a szász követ illette szarkasztikus megjegyzésekkel.⁸ Úgy tűnik, hogy Poniatowskinak ekkor még az orosz hadsereg igénybevételével kapcsolatos skrupulusai kevésbé lehettek erősek, mint később, mivel ekkor még csak a Czartoryski család fejének vagy fiainak trónra juttatásáról és nem a saját uralmának előkészítéséről volt szó.

A szűkebb Famíliának viszont sem ekkor, sem később nem voltak fenntartásai az idegen hadsereg behívásával kapcsolatban, pedig valószínűleg az ebbe a körbe tartozók is jól ismerték a lengyel törvényeket és a szokásjogot. Jól tudták azonban, hogy a *törvényesség* és a *legitimitás* nem feltétlenül ugyanazt jelenti a jogászok és a hétköznapi emberek számára; a közvélemény és a külvilág is *jogosnak*, illetve *elfogadhatónak* tekinthet egy olyan megoldást, amely megfelel az erőviszonyoknak, bár ellentétes a hatályos törvényekkel. Köztudomású, hogy a törvények vagy megelőzik az igényelt változásokat, vagy csak késve követik a bekövetkezett eseményeket. A 18. században már több esetben előfordult, hogy lengyel királyt külső fegyveres nyomásra választottak: 1704-ben Leszczyński Szaniszló a svédeknek, az altranstädti egyezmény ellenére⁹ 1709-ben a trónra visszatérő II. Ágost, majd fia, III. Ágost is az orosz támogatásnak köszönhette trónját. A cárok és cárnők a szó legszorosabb értelmében királycsinálók lettek a 18. századi Lengyelországban, s ebbe nemcsak a lengyel társadalom, de a külvilág is belenyugodott, mert megfelelt a kialakult geopolitikai erőviszonyoknak.¹⁰

Jóllehet területe alapján Lengyelország kétszer akkora volt, mint a francia monarchia, 13 ezer fős hadseregével Oroszország, Ausztria és Poroszország szomszédságában nem számított jelentős nagyhatalomnak. A Família 1763-ban jól látta ezt, amikor – jobb híján – beletörődött abba, hogy nem az idős August Czartoryski herceg, sőt nem is annak fiai, Adam vagy Michał lesz a trónjelölt, hanem unokaöccsük, aki élvezte II. Katalin cárnő támogatását. Bár a saját képességeiket többre tartották, Stanisław Poniatowski alkalmasságában sem kételkedtek. Igaz, hogy a „Mihály kigondolta, Ágost finanszírozta, Szaniszló megvalósította”¹¹ szólás még a Famíliának az idősebb Stanisław Poniatowskival, Szaniszló Ágost apjával folytatott együttműködésére vonatkozott, de 1763-ban úgy tűnt, hogy a kooperáció az ifjabb generáció tagjai között is zavartalan lesz. Ráadásul a több nyelven beszélő, olvasott, világot járt ifjú Poniatowski tekintélyes népszerűsége tett szert a külföldi udvarokban és szalonokban; a „République des lettres” tagjai képességeit már jóval megválasztása előtt felfedezték, s a Czartoryskiak pontosan tudták, hogy egy uralkodó eseté-

8 1757. január 11-én került sor meghallgatására a cári udvarban. Zamoyski, 1992. 64.

9 II. Ágost szászországi vereségei után, a svédek követelésére kénytelen volt lemondani a lengyel trónról. Ezzel felbomlott a Nagy Péterrel kötött szerződés, amiért a cár nagyon megharagudott. Ekkor vetette fel II. Rákóczi Ferenc esetleges megválasztását lengyel királynak. Az ötlet azonban hamar feledésbe merült, mivel a svédek poltavai veresége után II. Ágost visszatért a lengyel-litván állam trónjára. XII. Károly támogatása nélkül viszont Leszczyński Szaniszlónak kellett elhagynia a Rzeczpospolita területét. Gebei, 2004; Gebei, 2021.

10 Rostworowski, 1971. 42.

11 „Michał obmyślał, August finansował, Stanisław wykonał.” Jasienica, 1986. 272.

ben mennyit számít az európai elfogadottság. Ennek ellenére nem szívesen mondtak le saját ambícióikról, s Poniatowskinak magának is voltak kétségei, hogy valóban alkalmasabb-e a trónra Adam Kazimierznél. Ezen sokat töprengett az idők során. Erre utal az a Jasienica által idézett párbeszéd, amelyben Szaniszló Ágost később állítólag bevallotta az idős August Czartoryskinak, hogy a sors tévedett, amikor őt juttatta a trónra, jobb lett volna, ha a hercegből (azaz Adam Kazimierz Czartoryskiből) lesz király, az asztalnokból (ez volt az ő rangja III. Ágost idejében) pedig miniszter.¹² 1763-ban azonban az erőviszonyok úgy alakultak, hogy a Czartoryskiaknak le kellett mondaniuk a trónról, cserébe ígéretet kaptak reformprogramjuk megvalósítására, s ebbe végül belenyugodtak.

A geopolitikai helyzet átalakulása elsősorban II. Katalin hatalomra jutásával függött össze, aki tudatos megfontolásból ellenezte, hogy a két vetélkedő klán, a Czartoryski Família és a Potocki család valamelyik tagja szerezzék meg a lengyel trónt. Jól kezelhető, engedelmes, az orosz érdekeket szem előtt tartó, de intelligens uralkodót akart megválasztani, aki a közvélemény akaratának megfelelően Piast, tehát lengyel származású. Viszonzásul hajlandó volt támogatni a központi hatalom megerősítését Lengyelországban. Erre a feladatra az uralkodónő sokkal alkalmasabbnak tartotta a felvilágosult, a lengyel nemesség szarmata identitásával nem azonosuló Stanisław Poniatowskit, mint a klikkharokban és a mágnáscládok egymás közti vetélkedésében nyakig elmerült Czartorysikat. Céltudatos és racionális természetének megfelelően tehát II. Katalin legfőbb érve az *alkalmasság* volt a trón várományosának kijelölésénél, ami alatt elsősorban az említett tulajdonságok meglétét értette. Későbbi magatartásából kiderül, hogy döntésében sokkal kisebb szerepet játszott a régi románc emléke, mint ahogyan azt a kortársak és maga Stanisław Poniatowski is feltételezte.

Kezdetben a felvilágosodás európai hívei arra számítottak, hogy dinasztikus kapcsolat jön létre a két ország között, és eleinte a lengyel király is reménykedett ebben.¹³ II. Katalin azonban túlságosan is lekötöztette az őt hatalomra juttató Orlov családnak, másrészt a saját uralmának igazolására szolgáló hazai propaganda mellett nehezen lett volna elképzelhető egy más vallású uralkodóval kötött házasság. A fegyveres beavatkozással és a törvénytelen megoldásokkal szemben azonban a cárnőnek nem voltak aggályai, ellenkező esetben megbüntette volna férje gyilkosait és nem vette volna el a fiától a trónt. Még kevésbé tartott egy lengyelországi intervenció negatív visszhangjától, hiszen attól már példaképe, Nagy Péter sem riadt vissza.

Másképpen vélekedtek a lengyelországi mágnáscládok tagjai, különösen azok, akik maguk is jogot formáltak a trónra. Nem voltak kevesen. Köztük az orosz csapatok elől Törökországba szökött Karol Radziwiłł herceg, közismert nevén Panie Kochanku, az Erdélybe menekült Jan Klemens Branicki, a poroszbarát Felix Potocki, valamint Michał Kazimierz Ogiński számítottak a legjelentősebbnek. Az ő szemükben, valamint a többi oligarcha szemében is, az apai ágon köznemesi származású

12 Uo. 276.

13 Fabre, 1984. 318.; Rulhière, 1807. vol. II. 258.

Stanisław Poniatowski nemcsak parvenü volt, hiszen nem folyt királyi vér az ereiben,¹⁴ de mérhetetlenül szegény is. A lengyel szokásjog ugyanis nemcsak azt várta el az uralkodótól, hogy saját költségén védje meg az országot, szerezzé vissza az elvesztett területeket, de azt is, hogy pénzzel, birtokadományokkal „hálálja meg” híveinek támogatását.¹⁵ Egy szegény királytól mindezt nem lehetett remélni, többek között ez volt az egyik oka annak, hogy Szaniszló Ágostot *alkalmatlannak* tartották a trónra, és hatalomra jutását sohasem tekintették *legitimnek*. Már-már tragikomikus, hogy a korabeli lengyel nemesi közfelfogás szerint a legdemokratikusabb európai államban, a Rzeczpospolitában, ahol a mágnások nem viselhetek arisztokrata címeket, s ahol állítólag a legteljesebb jogegyenlőség uralkodott a nemességen belül, Szaniszló Ágost királynak apja köznemesi származása miatt (az anyja Konstancja Czartoryska, az említett Adam és Michał herceg húga volt) a legdurvább sértéseket kellett elviselnie, gyakran a nyilvánosság előtt.

A lengyel oligarchák tehát egyszerre hánytorgatták fel neki *alkalmatlanságát*, amit a nem megfelelő születéssel és a vagyon hiányával azonosítottak, s a *törvénytelen megválasztást*. Kezdetben azonban a Família támogatása átsegítette Stanisław Poniatowskit a nehézségeken: a Czartoryski milícia gondoskodott a rend fenntartásáról a királyválasztó szejmen, miközben az orosz katonaság tisztességes, de a törvények által előírtnál kisebb távolságba húzódott vissza.¹⁶ A lengyel nemesség azonban már hozzászólt az ilyen szcenáriókhoz; az emlékiratok szerzői ugyan nyugtázták a történeteket, de nem csináltak belőle túlságosan nagy ügyet. A törvénytelen megválasztást inkább a bari, majd a targowicei konföderáció idején utólagosan hánytorgatták fel a királynak.

A reformláztól a király elrablásáig

Az első reformok bevezetése – bár megrázta, de – a korábban megjelent röpiratok, a nyilvános politikai vita miatt nem érte teljesen váratlanul a nemesi közvéleményt. A lengyel király folyamatosan működő kormányhivatalokat és bíróságokat állított fel, védővámokat vezetett be, kereskedelmi és hiteltársaságokat, manufaktúrákat

14 A lengyel-litván államban nem voltak főnemesi rangok, hercegi címet csak azok viselhetek, akiknek a felmenői valaha királyok voltak. A Litván Nagyfejedelemségből származó Radziwiłł hercegek örökletes címüket még a 16. században V. Károly német-római császártól kapták. *A Pallas nagy lexikona*, vol. XIV. 1897.

15 Hüppe idézi Dudith egykori magyar püspök megállapítását a 16. századból: „A ki képes az összes nyaknak megfizetni az évdíjakat, melyeket kívánnak, az a lengyelek ura, addig – a míg fizet.” Hüppe, 1894. 133.

16 Erre vonatkozóan ugyanúgy nem rendelkezünk pontos információkkal, mint ahogyan a bevonuló orosz katonaság létszámáról sem, az emlékiratok szerzői 5 ezertől 60 ezerig mindenféle számot írnak. Zahorski, 1990. 16. Véleményünk szerint legmegbízhatóbbnak a helyszínen tartózkodó és a harcokban részt vevő Dumouriez, a forradalom leendő tábornokának véleményét kell tartani. Emlékiratában részletesen leírta, hogy az egyes parancsnokok irányítása alá hány orosz katona tartozott. Összességében 25 ezer főre becsülte a Lengyelországban állomásozó orosz hadsereg létszámát, melynek egyharmadát irreguláris lovas alakulatok tették ki, kétharmada jól képzett katona volt. Dumouriez, 1822. vol. I. 177.

létesített, eltörölte a magánvámokat. Mindezt azonban csak úgy tudta elérni, hogy a szejmben átmenetileg felfüggesztették a *liberum veto* alkalmazását.¹⁷

A helyzet azonban alaposan megváltozott 1767-re. A más vallásúak egyenjogúsítását II. Katalin már a királyválasztás előtt is a szükséges reformok közé sorolta, mivel a görögkeleti keresztények támogatása Nagy Péter óta tradíció volt a cári udvarban.¹⁸ Szaniszló Ágost tudta, hogy a cárnő lehetetlent kíván tőle, de a köztük lévő érzelmi kapcsolat miatt valószínűleg remélte, hogy idővel meggyőzhető lesz. Nem így történt. II. Katalin és Nagy Frigyes már nem sokkal a koronázás után kérte a lengyel uralkodót a vallásszabadság kihirdetésére, amit a szejm elutasított.¹⁹

Miután a király semmit sem tett a katolikus egyház dominanciájának eltörlése érdekében, Voltaire tapintatosan intette erre. A párizsi salonok „koronázatlan királynője”, a király által csak „Maman”-nak hívott Mme Geoffrin 1766 júliusában meglátogatta „fiacskáját” Varsóban, s átadta neki a „ferney-i pátriárka” megjelenés előtt álló, *Avis au public* (Nyilvános értesítés) című művét, amelyet a franciaországi vallásüldözésekről írt.²⁰ Szaniszló Ágost pénzt küldött az áldozatoknak, de másként nem reagált az írásra, nem kis meglepetést okozva ezzel a francia filozófusnak. A kibontakozó propaganda-hadjáratban Voltaire azt állította, hogy csak rosszindulatú híresztelés, hogy II. Katalin célja bizonyos területek megszerzése Lengyelországban, az orosz hadsereg kizárólag azért vonult be a Rzeczpospolitába, hogy a cárnő kívánságára elősegítse a felvilágosodás eszméinek diadalát. II. Katalin ugyanerre hivatkozott a *Kiáltvány a lengyelországi disszidensekhez!* című írásában.²¹

A vallásszabadság bevezetését eröltető külföldi országok (Poroszország, Anglia, Hollandia, Oroszország) fellépése, Voltaire írásai azonban heves ellenállást váltottak ki a lengyel rendek körében. Voltaire a cárnő és a porosz király biztatására egyre durvább vádakot fogalmazott meg a „barbár” lengyel nemesekkel szemben. II. Katalint határozottabb fellépésre készítették azok a hírek, amelyek szerint a bécsi udvar szövetséget és házasságot ajánlott Szaniszló Ágostnak.²²

Nyikolaj Repnyin herceg, az orosz követ eleinte úgy próbálta teljesíteni a cárnő utasítását, hogy konföderációkat szervezett a más vallásúak körében, követelve az egyenjogúsításukat. Nem sok sikert ért el. A toruńi vérfürdő helyszínén a lutheránusoknak, a litvániai Słuckban (Szluck, ma Belarusz) görögkeletieknek lét-

17 *Historia Polski*, 1958. 48–49.

18 Sorel, 1889. 10. II. Katalin mindezt megtejtette azzal, hogy a görögöknek megígérte, hogy felszabadítja őket. 1766-ban emisszáriusokat küldött a Balkánra, hogy lázadásokat robbantsanak ki az Oszmán Birodalomban (uo. 27.). 1768 tavaszán–nyarán három flotta hajózott ki Szentpétervárról, hogy kirobbantsa a görög felkelést Georgiosz Papazoglu, egy görög kalandor inspirációi alapján. A tervet elsősorban az Orlov fivérek támogatták, a hadjáratot Alekszandr Orlov vezette. Utánpótlás, elegendő fegyver és élelmiszer hiányában azonban a Peloponnészoszi-félszigeten 1769-ben vereséget szenvedtek, amit csak részben ellensúlyozott az 1770. júniusi csesmei tengeri győzelem, amelyben a török flotta nagy része megsemmisült. Rulhière kézírata befejezetlen, csak addig követi az orosz flotta sorsát, amíg az elfoglalja Lemnosz szigetét, hogy ott töltsse az 1770–1771-es téli időszakot. Rulhière, 1807. vol. III. 460–465., vol. IV. 78.

19 1764. november 25-én. Sorel, 1889. 24.

20 Voltaire ekkor folytatta a legszenvedélyesebb sajtókampányát a Calas- és Sirven-ügyben, amelyben a humanitás legnagyobb értékének a vallásszabadságot és a toleranciát nevezte meg. Fabre, 1984. 319.

21 Uo. 320.

22 Zamojski, 1992. 154.; Rulhière, 1807. vol. II. 343.

rehozott konföderációhoz legfeljebb 400-500 nemes csatlakozott.²³ Repnyin csak azt követően ért el nagyobb eredményt, amikor sikerült maga mellé állítani Szaniszló Ágost legmegátalkodottabb ellenségét, Karol Radziwiłł herceget. „Panie Kochanku”²⁴ vezetésével 15 ezer orosz katona jelenlétében 1767. június 23-án konföderációt alakítottak Radomban, amelyhez több mint 70 ezer nemes csatlakozott. Ehhez azonban Repnyinnek nemcsak azt kellett megígérnie, hogy visszaállítják a régi lengyel alkotmányt, a *liberum veto*val együtt (vagyis eltörlik az 1764 óta bevezetett reformokat), de hallgatólagosan bele kellett egyeznie a király trónfosztásának propagálásába is. Ez volt az ára annak, hogy Radziwiłł herceg támogassa a vallásszabadság törvénybe iktatását. Repnyin rávette a király ellenzékét, hogy közösen kérjék II. Katalint a régi rend restaurálása érdekében az úgynevezett kardinális jogok (mindenekelőtt a *liberum veto*) garantálására a következő országgyűlésen.²⁵

Szaniszló Ágost, hogy végképp ne szoruljon ki a tárgyalásokból, csatlakozott a radomi konföderációhoz. A tárgyalások lerövidítése érdekében, a király kezdeményezésére úgy döntöttek, hogy országgyűlési bizottságot állítanak fel a törvényjavaslat kidolgozására. A szejm ezt az orosz katonaság jelenlétében meg is szavazta október elején. Kiderült azonban, hogy az uralkodó fő ellenségének, Karol Radziwiłłnek a megnyerése sem volt elegendő a nem katolikusok egyenjogúsítását kimondó törvény elfogadtatásához a szejmben. 1767 októberében ezért Repnyin katonái betörték a diéta ülésén a vallásszabadság bevezetése ellen leghangosabban tiltakozó szenátorok: Kajetan Sołtyk krakkói, Andrzej Zaluski kijevi püspök, továbbá Waclaw Rzewuski, a Korona kishetmanjának és Seweryn nevű fiának, a podóliai vajdának palotájába, és letartóztatták őket.²⁶

Másnap hajnalban már úton is voltak Kaluga irányába, ahol öt évig raboskodtak. Szaniszló Ágost nem tiltakozott a nyilvánvaló törvénytértés ellen. Megpróbált közbenjárni a foglyok szabadon bocsátása érdekében, de eredménytelenül: a cárnő végérvényesen megmakacsolta magát. Az amúgy is feszült nemzetközi helyzetben, amikor az összehangolt külföldi propaganda a lengyelországi vallásüldözések rémképével ijesztgette a politika iránt érdeklődő európai közvéleményt, Szaniszló Ágost nem vállalta az újabb konfliktust II. Katalinnal, aki addigra már rádőbbsent, hogy jelöltje sokkal inkább öntudatos király, mint könnyen formálható, engedelmes alattvaló. A kölcsönös csalódás beárnyékolta a király és a cárnő kapcsolatát, és Szaniszló Ágost feltehetőleg nem akarta kiprovokálni, hogy II. Katalin is a lemondását követelőkhöz csatlakozzon. Ezzel azonban újabb tápot adott az *alkalmatlanságát* és uralma *törvénytelenységét* hirdető propagandájának.

Az 1768 februárjában összeülő szejmben a megfélemlítés atmoszférája elégnék bizonyult nemcsak a nem katolikusok egyenjogúsításának elfogadásához, de az országgyűlési bizottság által kidolgozott törvényjavaslat egyéb pontjainak megszavazásához is. Bár a kardinális jogok a lengyel–litván államot politikai stagná-

23 A konföderáció szabályai szerint az alapító nyilatkozatot elfogadó nemeseknek alá kellett írniuk a dokumentumot. Zamoyski, 1992. 155.

24 Dumouriez szerint egy „buta állat volt, de a leggazdagabb lengyel főúr”. Dumouriez, 1822. vol. I. 168.

25 Zamoyski, 1992. 155.

26 Uo. 159.

lásra kényszerítették, Szaniszló Ágostnak mégis sikerült néhányat megmenteni az 1764 utáni reformok közül. Például a *liberum vetót* visszaállították, de csak a jelentékeny ügyekben, a kisebb súlyú kérdésekről többségi szavazás döntött. Állandó törvényszéket állítottak fel a más vallásúak vitás ügyeinek intézésére. A nemesség magánhadsergeit feloszlatták, pallosjogát eltörölték. A szejm működését egyszerűsítették és rögzítették. Elrendelték Varsó utcáinak kikövezését és kivilágítását. Határozatot hoztak az utak, hidak, erődök és arzenálok újjáépítésére, továbbá a krakkói, varsói és grodnói várak felújítására. Elfogadták Michał Ogiński javaslatát egy csatorna építésére, amely a Fekete-tenger felé irányuló folyókat köti össze.²⁷ Döntöttek egy orvosi egyetem felállításáról Varsóban és egy kórházról Vilniusban. Egymillió zlotyt szántak a diplomáciai képviselők megerősítésére.²⁸

A „felvilágosult Európa” tapsolt a „tolerancia” győzelméhez. „Uralkodónők bevonultatta hadseregét, hogy elvigye a békét, megakadályozza az embereket, hogy kárt tegyenek, erővel forduljanak egymással szembe, és megteremtse az egyetértést” – írta Voltaire-nek egyik levelezőpartnere.²⁹

A háttérben azonban már szerveződött a bari konföderáció, amely nem sokkal a szejm bezárását követően felkelést robbantott ki Podóliában, 1768. február 29-én.³⁰ Alapítóinak legfőbb célja³¹ a más vallásúak egyenjogúsítását kimondó törvény érvénytelenítésén, a katolicizmus uralkodó szerepének helyreállításán túl az orosz csapatok kiűzése, a király leváltása és egy új uralkodó megválasztása volt. Hamarosan kiderült azonban, hogy a felkeléshez csatlakozó mágnások számára a legfontosabb kérdés a bosszú, Szaniszló Ágost trónfosztása volt.³²

A konföderátusok a király uralmának törvénytelenységét hangsúlyozták, s azt, hogy a lengyel törvények értelmében az uralkodó az országgyűlési bíróság elé állítható és leváltható. Úgy vélték, hogy a trónfosztás könnyen elérhető, ha sikerül megfelelő ellenjelöltet állítaniuk. Hiába ajánlgatták azonban a lengyel koronát

27 Az 54 kilométer hosszú csatorna 1765–1783 között épült, hogy összekösse a Pripjaty folyót és mellék-vizeit a Dnyepperrel. Uo. 163.

28 Uo. 165.

29 Sorel, 1889. 24.

30 Az előkészületeket jól mutatja, hogy a konföderáció egyik vezetője, Adam Krasinski püspök már 1767 decemberében elutazott Párizsba, hogy segítséget kérjen. Első kérése az volt Versailles-ban, hogy távolítsák el a trónról Stanisław Poniatowskit és adjanak új királyt a lengyeleknek, bárkit, akit Franciaország elfogad. Emellett 400 ezer livres támogatást is igényelt a felkelők számára. Michalski, 1970. 16.; Zamojski, 1992. 167.

31 A lázadók által kibocsátott nyilatkozatban ez áll: „Íme a humanitásra hivatkozás, amit Oroszország cárnője olyan fennköltén szokott emlegetni minden nyilatkozatában. Az a példa nélkül álló merénylet, amelyet elkövetett az országgyűlésünk alatt szenátoraink: Sołtyk gróf krakkói érsek, Żaluski gróf kiejvi érsek, Rzewuski gróf, a Korona kishetmanja és fia, a podóliai vajda meg nem engedett letartóztatásával, majd Moszkvába hurcoltatásával, hogy a Szenátus üléstermében a cárnőt dicsőítő beszédeket mondjanak, azt bizonyítja a hazájukat szeretők számára, hogy ez az elnyomó kéz további, még erősebb láncokat készít elő számunkra a jövőben. (...) Mi pusztán csak a régi alkotmányunkat szeretnénk visszaállítani, ahogyan az az orosz csapatok betörése előtt működött. Ha valóban nem a cárnő az oka a zavargásnak, ahogyan állítja, miért tart nálunk a mi költségünkre évek óta egy nagyszámú hadsereget?” Durfort bécsi francia követ jelentése 1769. február 11-én. A ECP Autriche, vol. 310. N. 176. F. 60.

32 Zamojski, 1992. 171.

Albert szász hercegnek, Mária Terézia vejének,³³ Heinrich porosz hercegnek, II. Frigyes testvérének, a franciáknak, egyikük sem kívánt olyan trónra ülni, amely már foglalt volt, és ezért vállalni az Oroszország elleni háborút. A konföderációnak a magyarországi Eperjesen székelő főparancsnoksága³⁴ ezért eleinte azt próbálta megértetni a külföldi országokkal, hogy ők nem a törvényes uralkodó ellen lázadnak, hiszen a jelenlegi király uralma *törvénytelen*, tehát a trón elvben már üres, ezért jogosan keresik annak betöltésére a legmegfelelőbb személyt. Érveik mindössze Versailles-ban találtak komolyabb visszhangra, mert összhangban voltak Choiseul francia külügyminiszter elképzelésével, aki egy Franciaország testét védelmező, másodrendű államokból kialakítandó szövetség létrehozásán fáradozott, s tervébe tökéletesen beleillett volna egy franciabarát Lengyelország.³⁵

A bari konföderátusok a szomszédos országok támogatásának megszerzésére törekedve, azok diplomatáinak kétértelmű kijelentéseit félreértve maguk kezdték területeket felajánlani az egyes uralkodóknak. Poroszország számára Kurlandia és Warmia megszerzését javasolták a katonai segítség fejében. II. Frigyes azonban ezt túl kevésnek tartotta, kezdettől fogva a Brandenburg és Poroszország közötti Gdański Pomerániára vágyott.³⁶ Hasonló ajánlatot tettek Ausztriának a Szaniszló Ágost hazai legitimitásának további gyengítésén fáradozó konföderátusok, akik börtörek birtokaira és kifosztották azokat.

Az egyik ilyen át nem gondolt akciójuk – közvetve – elindította a Lengyelország első megcsonkítására vonatkozó gondolkodást. A Zsigmond által elzálogosított szepesi városokról volt szó, amelyek a király testvérének, Kazimierz Poniatowski-nak a kezelésében álltak. A konföderáció katonai vezetője, Joachim Pac már 1768 decemberében azt javasolta Bécsben, hogy Ausztria vegye vissza és szállja meg saját katonaságával ezeket a területeket, amelyek jelentős jövedelmet biztosítanak a király családjának. Tekintse ezt Ausztria Albert szász herceg lengyel trónra ültetése „árának”.³⁷ Az ajánlatot a párizsi osztrák követ előtt is megismételte Andrzej Mokronowski 1769-ben, de akkor már jelentős pénzügyi támogatást kért a felkelők számára a Szepesség átadásáért.³⁸ Amikor Ausztria a kérésen felbuzdulva 1769-ben

33 II. József 1770. június elején Eperjesen (ma: Prešov, Szlovákia) találkozott a konföderáció Főtanácsának képviselőivel. Ironikus hangú feljegyzésében megemlítette, hogy a kíséretében lévő Albert hercegnek nagyobb figyelmet szenteltek a lengyelek, mint neki, mivel szüntelenül próbálták rábeszélni, hogy fogadja el a lengyel koronát. Kulcsár, 2004.

34 A lengyel szokásjog szerint konföderációt vajdaságonként kellett megalakítani, amelyeknek saját vezetője, szabályai voltak, és céljaikat is önállóan fogalmazták meg. Ez akadályozta az eredményes fellépést, ezért 1769-ben az egymással szövetségre lépett konföderációk létrehozták a Generális Konföderációt, azaz a felkelők közös parancsnokságát, amelynek székhelye kezdetben az Osztrák-Sziléziához tartozó Białában (ma: Bielsko-Biała) volt. 1769-ben költöztek át Eperjesre, mivel itt a Kárpátok hegyláncai miatt az orosz hadsereg kevésbé tudta akadályozni a csapataikkal fenntartott kapcsolatot. Michalski, 1970. 8.; Charles-François Dumouriez, Choiseul francia emisszáriusa itt kereste fel a konföderáció főparancsnokságát 1770 augusztusában. Dumouriez, 1822. vol. I. 165.

35 Sorel, 1889. 25.

36 Uo. 52.

37 Michalski, 1970. 13.

38 Uo. 1970. 13.

bevonult a szepesi városokba és kitűzte a sást a megszállt területen,³⁹ Oroszország és Poroszország ebből azt a következtetést vonta le, hogy a bécsi udvar így kívánta jelezni, mely területekre tart igényt. Nagy Frigyes a hír hallatán, a pestisjárványra hivatkozva, azonnal úgynevezett egészségügyi kordont húzatott a Gdański Pomeránia határai mentén mindazon területek elkülönítésére, amelyekre igényt tartott. Amikor Ausztria – válaszul az orosz hadsereg balkáni előrenyomulására – 1770-ben még nagyobb területeket jelölt ki Dél-Lengyelországban, amelyekre – szerinte – a magyar koronának történelmi jogai voltak,⁴⁰ Poroszország is kiterjesztette saját kordonját Nagy-Lengyelorszáig.

Galícia megszállása tehát beindította azt a mechanizmust, amelynek során a hétéves háború, illetve az orosz–török háború által felborított hatalmi egyensúly helyreállítását – Poroszország kitaró háttér munkájának eredményeképpen – a három nagyhatalom Lengyelország rovására képzelte el. Jerzy Michalski így joggal írta, hogy a konföderátusoknak a Szaniszló Ágost elleni elvakult gyűlölete, az uralma legitimitásának csökkentésére irányuló törekvései – közvetve, de – megadták a jelet a Rzeczpospolita első megcsonkítására.⁴¹

A felkelők külpolitikai tájékozatlansága magyarázza, hogy a lengyel király uralmának törvénytelenységét hangsúlyozó érvelés sikertelenségéből nem a megfelelő konzekvenciákat vonták le.⁴² 1770-ben elhatározták, hogy tiszta helyzetet teremtenek, s kihirdették Szaniszló Ágost trónfosztását. Úgy vélték, hogy ettől kezdve joggal ajánlghatják a koronát a bécsi, a drezdai és a berlini udvarban, mivel a trón üres. Számításaikban azonban keserűen csalódnuk kellett. A lépés általános megdöbbenést keltett, s ettől kezdve még a francia udvar is kénytelen volt nyilvánosan elhatárolódni a konföderációtól. A szóbeszéd utólag Charles-François Dumouriez javaslatát sejtette a döntés mögött, de ezt ő mindig is tagadta. Állítása szerint egy Bohucz nevű konföderátus vetette fel a trónfosztás ötletét Eperjesen.⁴³

XV. Lajos azonban – ha ettől kezdve nyíltan nem is állt ki a lengyel felkelők mellett – a háttérből továbbra is próbálta segíteni őket, és erre utasította a bécsi francia követet is, akinek meghagyta, hogy próbálja meg kideríteni, kitől származott

39 Dinnyés, 2018.

40 Ausztria két starostaságot foglalt el, amelyekről és a szepesi városokról 1771 szeptemberében Mária Terézia kész volt lemondani, így jelezve, hogy nem kíván részt venni a Rzeczpospolita Poroszország és Oroszország által javasolt felosztásában. Sorel, 1889. 151.

41 Michalski, 1970. 12–15.

42 Valójában a konföderáció követeit, akik Lengyelország szövetségeseitől kértek segítséget, hivatalosan sehol nem fogadták, csak magánszemélyként beszélhettek az egyes uralkodók képviselőivel. Az udvarokat a szövetségi kötelék – ahogy mondták – a király által képviselt lengyel–litván államhoz fűzte, nem a lázadókhöz. Ezzel kapcsolatban a legkellemetlenebb meglepetés Törökország részéről érte a konföderáció vezetőit. A Moldvában tartózkodó Joachim Potockit, a konföderáció elnökét Mehmet Emin nagyvezír egyáltalán nem fogadta, s az odamenekült konföderátusoknak megüzente 1768 végén, hogy számára Lengyelország is ugyanolyan ellenfél, mint Oroszország, ezért annak területére is be fog nyomulni. A nagyvezír még hivatalos hadüzenetet is küldött Lengyelországnak. Ezt ugyan a szultán a francia nagykövet rábeszélésére visszavonatta vele, de Mehmet Emin továbbra is ellenségeinek tekintette a lengyeleket. Ez a helyzet csak 1770-ben, az új nagyvezír idejében változott meg, amikor a törökök a franciák kérésére már elfogadták a Moldvában tartózkodó konföderátusok segítségét. Rulhière, 1807. vol. III. 224–228.

43 Dumouriez, 1822. vol. I. 168.

a detronizáció ötlete, s volt-e ahhoz valami köze Dumouriez-nak. A Francia Külügyi Levéltár diplomáciai levelezéséből kiderül, hogy Versailles továbbra sem tett le arról, hogy megszerezze Ausztria fegyveres segítségét a felkelőknek. Ez volt az egyik legfontosabb témája a XVI. Lajos és Mária Antoinette házasságkötése után a francia–osztrák szerződés megújításáról folyó tárgyalásoknak is. A bécsi francia követ egyik fő feladata az lett, hogy kiderítse, miért vonakodik olyan mértékig Ausztria a bari konföderátusok támogatásától.⁴⁴

Durand jelentéseiből kitűnik, hogy a lengyelek ügyében többször tárgyalt Kaunitz kancellárral, gyakran annak austerlitz-i birtokán. Egy alkalommal az Államtanács elnöke a szokásosnál kissé bőbeszédűbb volt, és részletesen kifejtette előtte, milyen veszedelmes precedenst teremthetne a Habsburg Monarchiában, ha az udvar felkarolna egy, a törvényes, megkoronázott uralkodó elleni akciót.⁴⁵ Bécsben nem véletlenül figyelték árgus szemekkel a nem katolikusok sorsát Lengyelországban, tudták, hogy egyenjogúsításuk újabb lökést ad a magyar protestánsok tiltakozó akcióinak a Carolina resolutio ellen, és hasonló akciók várhatók a cseh protestánsok részéről is. Az 1765 után abszolutisztikusan uralkodó Mária Terézia attól is tarthatott, hogy a Bártfafürdőn a magyar főurakkal időző, Eperjesen közös szabadkőműves páholyt alapító lengyel nemesek⁴⁶ hasonló akciókra bátoríthatják a magyar rendeket is. Éppen ezért a bécsi udvar Versailles minden erőfeszítése ellenére is legfeljebb arra volt hajlandó, hogy menedéket adott a konföderátusoknak Magyarországon, s megengedte, hogy vezetőségük Eperjesen tevékenykedjen.

Szaniszló Ágost elrablása

A helyzet 1771 novemberében változott meg, amikor a bari konföderáció tagjai végleg le akartak számolni Szaniszló Ágosttal. Felismerve, hogy Európa szemében nem a lengyel törvények, hanem a felkent uralkodó személye számít legitimnek, úgy gondolták, hogy csak a király lemondása vagy halála árán sikerülhet új uralkodót megkoronázniuk, ezért merényletet kíséreltek meg ellene. Az ötlet nem a Főtanácstól származott, sőt annak tudomása sem volt az összeesküvésről. A konföderáció egyik fanatikus tagja, egy bizonyos Strawinski azt kérte Kazimierz Pułaskitól,⁴⁷

44 Utasítások az új nagykövet számára, XV. Lajos jóváhagyásával, Versailles, 1770. május 30.: „Franciaország és Ausztria érdekei ebben a vonatkozásban lényegében ugyanazok. Fenntartani Lengyelország függetlenségét és megfékezni Oroszország ambícióit hatalmának kiterjesztésére, ez az a két pont, aminek a hasznosságában és szükségességében a két udvar hosszú ideje egyetért. De Bécs, esetleg néhány titkos megállapodás vagy hátsó szándék, netán valamilyen jól leplezett bizalmatlanság miatt passzivitásba burkolódik, aminek a következményei napról napra gyászosabbak, és aminek állandó okait, amelyek méltók figyelmünkre, Ófelsége teljhatalmú miniszterének feltétlenül ki kellene derítenie.” AECF Autriche, vol. 313. F. 71.

45 Durand Choiseulnek, 1770. július 11. AECF Autriche, vol. 313. N. 20. F. 113.

46 H. Balázs, 1967. 19–21.

47 Kazimierz Pułaski (1745–1779) lengyel–amerikai szabadságharcos. Csatlakozott a bari konföderációhoz, részt vett annak harcaiban. Nevét ebben az időszakban mindenütt Puławskinak írták. Valószínűleg az emigrációban kopott ki nevéből a „w” hang, és így lett Pułaski néven az amerikai függetlenségi háború hőse, aki a savannah-i ütközetben vesztette életét.

az egyik alakulat parancsnokától, hogy utasítsa őt a király elrablására. Megesküdött, hogy nem célja Szaniszló Ágost megölése, csupán Czeszochowába akarja elhurcolni az uralkodót, ahol a lázadóknak sikerült egy megerősített állomást kialakítaniuk. Rulhière feljegyzéseiben nem említi, hogy mi volt Strawinski végleges célja: talán a lengyelek számára szent helyen akarta rábíni a királyt a lemondásra? Pułaski nem támogatta az ötletet, de azután mégis csatlakozott az összeesküvőkhöz. Rövid feljegyzésben értesítette őket, hogy a király elrablását november 3-ára tervezik. Csapa- taival Varsó környékén több helyen is támadást intézett az orosz alakulatok ellen, hogy kicsalogassa azokat a lengyel fővárosból. Ez sikerült is neki, mindössze 200 fős katonaság maradt Varsóban.

Strawinski három részre osztotta az összeesküvőket, akik a varsói Czartoryski-palotánál elrejtőzve váraakoztak, tudván, hogy a király látogatóba ment nagybátyjához, a főkancellárhoz. Este fél tíz tájban hagyta el az uralkodó a házat. Egy rokona és a főadjudánsa kíséretében szállt be a hintóba, amelynek ajtajánál két apród álldo- gált. A kocsni előtt néhány lovas haladt, hátul két gyalogos inas, valamint két hajdú őrizte a királyt. Az összeesküvők első csoportja orosz uniformisban, szabályos őr- járatnak álcázva feltartóztatta a menetet, amely meg is állt. A második csapat tagjai ekkor rátámadtak a hintóra, az ő feladatuk volt a király elfogása. Itt már kisebb ütkö- zet alakult ki, amelynek során a két hajdút azonnal megölték. Amikor azonban az összeesküvőknek sikerült kinyitni a hintó ajtaját, meglepetve tapasztalták, hogy a ki- rály már eltűnt. Szaniszló Ágost ugyanis a csetepaté hallatán azonnal kiugrott a hin- tóból és elszaladt. Az egyik összeesküvőnek azonban sikerült egy puszkagolyóval a fülénél megsebesíteni, majd fogságba ejteni. Az uralkodót lóra ültették, és a har- madik csoport tagjai elhurcolták Czeszochowa felé. Strawinski emberei ezután há- rom különböző irányba villámgyorsan elváltak. A helyszínen hatalmas káosz tá- madt. Senki sem tudta, hogy merre induljon a király keresésére. August Czartoryski palotájának kapuit lezárták, és bent tovább folyt a Caspar von Saldern orosz követ tiszteletére adott vacsora, mintha mi sem történt volna. A család azonban nagyon félt, mivel vért találtak a hintóban, és előkerült Szaniszló Ágost bugyellárisa is.

Eközben a király elrablóit követték az első csoportot a czeszochowai ország- út irányába. Elértek egy mély árokhoz, amelyen át kellett kelniük. A király, aki meg- lehetőséssel rosszul állapotban volt, itt leesett a lóról és lábát törte. Nagy szerencséjére a Strawinski által szervezett akciót rosszul készítették elő, és mire Szaniszló Ágostot sikerült ismét nyeregbe ültetni, a csapat alaposan lemaradt a többiektől. A merény- lők eltévedtek az éjszakában, belekeveredtek egy mocsárba, és a sötétségben az utat keresve, a hétfős csapat fokozatosan lemorzsolódott.

A király végül egyedül maradt egy Kuzma Kosiński nevű, szolgálatból elbo- csátott kozákkal, aki állítólag megesküdött Pułaskinak, hogy Szaniszló Ágostot élve vagy halva, de személyesen viszi el hozzá.⁴⁸ A sötétben botorkálva a király ismét leesett a lóról és elájult. A kozák kezdte sejteni, hogy nem könnyű feladatra vállal-

48 A történetet eddig Rulhière feljegyzései alapján mutattuk be, aki ebben az időben Berlinben tartózkodott, és jól ismerte a konföderátusok egy részét. Rulhière, 1807. vol. IV. 239–244. A későbbi vizsgálatok és peres iratok alapján leírása nagyjából hitelesnek tekinthető: mások is hasonlóan írják le az eseményeket.

kozott. A feleszmélő királynak ekkor sikerült meggyőznie, hogy segítenie kell rajta. Elküldte, hogy keressen valamilyen éjszakai szállást, s a kozák talált is egy malmot, ahová kézben cipelte el az uralkodót. A molnár családjának azt mondta, hogy rablók támadták meg őket, akik erre menedéket adtak a nemesúrnak és kíséretjének. Szaniszló Ágost ezután egy segélykérő levéllel elküldte a molnár fiát a varsói Czartoryski-palotába. A fiú hajnali négykor adta át az üzenetet, amikor már holtnak hitték az uralkodót. A felmentő sereg nagy örömmel sietett hozzá. A korai időpont ellenére fél Varsó az utcákon tolongott, hogy üdvözlje a visszatérő királyt.⁴⁹

A merénylet híre bejárta Európát, a történet számtalan nyelven megjelent nyomtatásban is. Szaniszló Ágost tudta, hogy az eset megszerzi számára az összes királyi udvar rokonszenvét, nem habozott hát kihasználni az eseményekben rejlő propaganda lehetőségét. Levelek tucatjait diktálta, hogy személyesen tájékoztassa az európai uralkodókat megmeneküléséről. Végig királygyilkossági kísérletről beszélt, holott az összeesküvőknek – ahogyan ezt Kosiński is megerősítette – nem állt szándékukban a királyt megölni. Sikerült is hozzájárulnia ahhoz, hogy a merénylet-kísérlet teljesen lejárassa a konföderációt Európában. A történetek után Ausztria sem adhatott többé menedéket a Generalnoścnek, amelyet felszólítottak, hogy költözzön át Zsolnára, majd onnan is kiutasították a konföderáció vezetőit,⁵⁰ akik az első felosztásra vonatkozó szerződés aláírása után Svájcba költöztek át. A merénylet-kísérlet tehát messzemenőig hozzájárult ahhoz, hogy az első területi elcsatolásokat tervező nagyhatalmak könnyebben el tudják fogadtatni Lengyelország megcsonkítását a nemzetközi közvéleménnyel, hivatkozva az ott uralkodó általános anarchiára.

A király elrablása, illetve a hír európai fogadtatása jól illusztrálja a bari konföderáció alapvető problémáját. A felkelés vezetőinek szembesülniük kellett a ténnyel, hogy a külvilág másként gondolkodik az államról és a királyságról, a király személyéről, mint a lengyel nemesség. Európa abszolút uralkodóit nem érdekelte, hogy Lengyelországban mit jelent a törvényesség, számukra az uralkodói hatalom legitimitása *részben a születési jogból, részben a felkenésből és a koronázási ceremóniából* fakadt. Igaz, hogy elszórtan már fel-felbukkantak más vélemények is, amelyek szerint az uralkodót meg lehet fosztani a hatalomtól, de ezt még a felvilágosodott filozófusok többsége is csak ritkán tartotta megengedhetőnek. Szaniszló Ágost az európai királyi udvarok szemében megválasztott és megkoronázott, tehát törvényes uralkodó volt. Az uralma megdöntésére irányuló kísérleteket ezért nyíltan nem támogathatták, az ugyanis veszedelmes precedenst teremtett volna, ahogyan ezt Kaunitz kancellár kifejtette a bécsi francia követ előtt. *A törvényesség és a legitimitás* általános nemzetközi és lengyel értelmezése került tehát szembe a bari konföderáció híveinek és az európai királyi udvaroknak az érvelésében. A geopolitikai erőviszonyok az utóbbinak kedveztek, ami sajnálatos módon Lengyelország első megcsonkítását vonta maga után.

49 Zamoyski, 1992. 187–190.

50 Pálffy Lipót főhadparancsnok a Helytartótanácshoz Mária Terézia utasítása alapján. Pozsony, 1772. június 20. MNL OL Helytartótanács, 2862.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

AECP = Archives des Affaires Étrangères, Correspondance politique (Párizs)

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

2. Kiadott források és szakirodalom

H. Balázs

1967 H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*. Bp., 1967.

Beauvois

1995 Beauvois, Daniel: *Histoire de la Pologne*. Paris, 1995.

Bély

1992 Bély, Lucien: *Les relations internationales en Europe, XVIIe–XVIIIe siècles*. Paris, 1992.

Benkovská

1976 Benkovská, Melánia: Barski konfederáti a Prešov. In: *Nové obzory*, 18. (1976) 99–115.

Dinnyés

2018 Dinnyés Patrik: Egy zálog „kiváltása”. A szepességi városok visszaszerzése (1769–1772). In: *„Politika, életrajz, divat, oktatás...” Tanulmányok Magyarország történetéből a középkortól napjainkig*. Szerk.: Kis Csaba – Kovács-Veres Tamás Gergely – Rózsa Sándor. Eger, 2018. 95–109. (Konferenciák, műhelybeszélgetések, 15.)

Dukwicz

2011 Dukwicz, Dorota: The Internal Situation in the Polish–Lithuanian Commonwealth (1769–1771) and the Origins of the First Partition (In the Light of Russian Sources). In: *Acta Poloniae Historica*, 103. (2011) 67–84.

Dumouriez

1822 *La vie et les mémoires du général Dumouriez. Avec des notes et des éclaircissemens historiques par MM. Berville et Barrière*. Vol. I–II. Paris, 1822. (Collection des Mémoires relatifs à la Révolution française.)

Fabre

1984 Fabre, Jean: *Stanislas August Poniatowski et l’Europe des Lumières. Étude du cosmopolitisme*. Strasbourg, 1984. 2. kiad.

Gebei

2000 Gebei Sándor: A Halics-Lodoméria Királyság mint a Habsburgok 18. századi új szerzeménye. In: *Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára*. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, 2000. 215–238.

2004 Gebei Sándor: Nagy Péter orosz cár követe II. Rákóczi Ferencnél Egerben (1708). In: *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, nova series, tom. 28. Sectio Historiae*, (2004) [Párhuzamos történelmi évfordulók.] 51–61.

2021 Gebei Sándor: Nagy Péter orosz cár követe II. Rákóczi Ferencnél Egerben (1708). In: *A Múltnak Kútja*, 2021. https://amultnakutja.blog.hu/2021/09/26/nagy_peter_orosz_car_kovete_ii_rakoczi_ferencnel_egerben (letöltés: 2022. június 8.).

Historia Polski

1958 *Historia Polski*. Tom II. 1764–1864. Cz. I. 1764–1795. Red.: Kieniewicz, Stefan – Kula, Witold. Warszawa, 1958.

Hüppe

1894 Hüppe, Siegfried: *A lengyel alkotmány története*. Ford. Szathmáry György. Bp., 1894.

Jasienica

1986 Jasienica, Paweł: *Rzeczpospolita Obojga Narodów*. Warszawa, 1986.

Konopczyński

1991 Konopczyński, Władysław: *Konfederacja barska*. I–II. Warszawa, 1991.

Kulcsár

2004 Kulcsár Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. Bp., 2004.

Michalski

1970 Michalski, Jerzy: *Schytek konfederacji barskiej*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970.

2009 Michalski, Jerzy: *Stanisław August Poniatowski*. Warszawa, 2009.

Ring

2001 Ring Éva: *„Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A nemesi köztársaság válságának anatómiája*. Bp., 2001.

2007 Ring Éva: Új irányzatok a lengyel történetírásban a rendszerváltás után. In: *A történetírás új tendenciái a rendszerváltás után Kelet-Európában*. Szerk.: Csaplár-Degovics Krisztián – Krausz Tamás. Bp., 2007. 20–32.

2013 Ring, Éva: La Confédération de Bar à la Lumière de la correspondance des diplomates français envoyés à Vienne. In: *La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848)*. Éd.: Cadilhon, François – Figeac, Michel – Le Mao, Caroline. Paris, 2013. 225–236.

Rostworowski

1966 Rostworowski, Emanuel: *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*. Warszawa, 1966.

1971 Rostworowski, Emanuel: Polska w układzie sił politycznych Europy. In: *Polska w epoce Oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*. Ed.: Leśnodorski Bogusław. Warszawa, 1971. 11–59.

Rulhière

1807 Rulhière, Claude Carloman: *Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République. Suivie des anecdotes de la révolution Russie en 1762, par le même auteur*. Vol. I–IV. Desenne, 1807.

Sorel

1889 Sorel, Albert: *La question d'Orient au XVIIIe siècle. Le partage de la Pologne et le Traité de Kainardji*. 2. ed. Paris, 1889.

Zahorski

1990 Zahorski, Andrzej: *Spór o Stanisława Augusta*. Warszawa, 1990.

Zamoyski

1992 Zamoyski, Adam: *The Last King of Poland*. London, 1992.

ÉVA RING

THE KIDNAPPING OF KING STANISLAUS II AUGUSTUS OF POLAND

THE PROBLEM OF THE RULER'S LEGITIMACY IN LATE-EIGHTEENTH-CENTURY POLISH POLITICS

Few personalities in Polish history have attracted such general and enduring dislike as Stanisław Poniatowski. This dislike has mostly focussed on the king's personality, the means of his gripping power, and on his real or imagined political faults. The present paper concentrates on two events: the election of Stanislaus Augustus and the Bar Confederation, which ushered in the kidnapping of the king. It is in the context of these events that the early conceptions of legitimacy and idoneity are explored. Over the eighteenth century, not only the Polish society but also the foreign public had come to accept the fact that the kings of Poland got their throne through Russian support, as in was reflecting the existing state of geopolitical relations. The kidnapping of the king, and the reception of its news in Europe, are a perfect illustration of the basic problem of the Bar Confederation, namely that the outside world held a different conception of state and kingship, and the person of the ruler, than did the Polish nobility. The absolute rulers of Europe made small account of what legitimacy meant in Poland; for them, the legitimacy of royal power sprang partly from the right of birth, partly from the consecration and the coronation ceremony.

CONTENTS

Wars, Battles and Chronicles: Sources of Historical Memory (Tibor Martí)	371
<i>Studies</i>	
Máté Molnár: The Battle of Campaldino	375
Zoltán Korpás: History is Written by Victorious Battles: Glorious Lepanto and Forgotten Preveza	401
Barnabás Guitman: A Witness to the Emperor's Thoughts: History Writing in the Service of the Ideology of Universal Monarchy	437
Tibor Martí – Géza Pálffy: From Common Court Service to Armed Conflict: The Encounters of a Spanish and a Hungarian Nobleman (Melchor de Robles and János Pethő) in 16 th Century Central Europe	455
Éva Ring: The Kidnapping of King Stanislaus II Augustus of Poland: The Problem of the Ruler's Legitimacy in Late-Eighteenth-Century Polish Politics	485
<i>Workshop</i>	
Tibor Monostori – Bernadett Smid: Hungarians before the Spanish Inquisition in the 16 th –18 th Centuries: First Steps of a Research Project and Database Construction	501
<i>Book Review</i>	
"The Most Memorable and Lofty Occasion that Past Centuries Have Beheld" (Zoltán Korpás)	517
Lepanto and Beyond: Images of Religious Alterity from Genoa and the Christian Mediterranean (Kristóf Szuromi)	521
War and Militaries in Eastern Europe, 1450–1500 (László Szokola)	526
Relations between the House of Austria and the Polish Line of the Vasa Dynasty, 1635–1668 (Tibor Martí)	530

Ára: 800 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2022-es évfolyamának megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Alap és az ELKH Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatói Hálózat